

Розділ 3 ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ОСВІТНЬОЇ ПРАКТИКИ

CHAPTER 3 HISTORY OF DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL THEORY AND EDUCATIONAL PRACTICE

УДК: 378.147(477)

DOI: 10.31376/2410-0897-2024-2-55-193-201

СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ НА КАФЕДРАХ ФАРМАКОЛОГІЇ В МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ ст. – 1940 рр.)

Луценко Ольга Анатоліївна

викладач кафедри фармакології, клінічної фармакології та фармації

Полтавський державний медичний університет м. Полтава

e-mail: farmaluru@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1566-9172

У статті окреслено зародження і узагальнення провідних тенденцій, змісту, організаційно-педагогічне становлення та надбання фармакологічної підготовки майбутніх лікарів у медичних ЗВО України початку ХХ ст. – 1940 рр. Проаналізовано розвиток кафедр фармакології, формування їх науково-педагогічного складу та педагогічного процесу. Розглянуті основні зміни навчальних планів, показані позитивні й негативні тенденції педагогічного процесу. Показано, що медичні факультети в університетах підняли освітній процес на вищий рівень і відбувалося поєднання фундаментальних наукових досліджень з найкращими педагогічними і науковими кадрами. Основними організаційними формами навчання залишались лекції, практичні й семінарські заняття. Відмічалась різноманітність лекційного матеріалу, поглиблення його змісту й практична орієнтованість. Сформувалися потужна Харківська і Київська школи фармакологів, які поповнювали кадрами інші ЗВО.

Ключові слова: освіта, медичні заклади вищої освіти, педагогічний процес, фармакологічна підготовка лікарів, професорсько-викладацький склад.

Постановка проблеми. Фармакологія – наука про ліки та їхню дію на живий організм [9]. Вона є однією з найдавніших наук, що зароджувалась і розвивалась разом з медициною [11]. У XVII ст. англійський лікар Ніколас Каппепер переклав і використовував фармакологічні тексти. В XVIII ст. «materia medica» («матерія медика або наука про ліки») викладалась у госпітальних школах, а потім у медико-хірургічних училищах. Тоді фармакології як окремої дисципліни не існувало. Пізніше «materia medica» як предмет розділилась на фармакологію і фармацевтичну науку (фармацію). Становлення фармакології як самостійної дисципліни відносять до кінця XVIII ст. У цей час з'явилась публікація, присвячена виключно дії лікарських речовин на організм людини, написана німецьким ученим-хіміком К. Ф. А. Греном (Friedrich Albert Carl Gren, 1760–1798) «Handbuch der Pharmacologie oder der Lehre von den Arzneimitteln» (Halle, 1790). У 1803 році був затверджений устав Дерптського університету (нині Тартуський, Естонія), відповідно до якого на медичному факультеті цього університету передбачало по штату шість професорських посад, зокрема посада професора «дієтики, «materia medica», лікарської історії і лікарської словесності. Фармакологія як наукова дисципліна активно почала розвиватися з другої половини XIX ст. в період великого біомедичного відродження [10].

Слід зазначити, що на початку XIX ст. «materia medica» вже мала дві чітко відокремлені частини: фармацію і фармакологію. Після цього при університетах почали відкриватися на медичних та ветеринарних факультетах кафедри та курси з фармакології. Постає проблема формування та розвитку медичних університетів і зокрема викладання фармакології в Україні в ХХ ст.

Аналіз останніх дослідень і публікацій. Проблема професійної підготовки у вищих навчальних закладах медичного профілю все більше й більше привертає увагу вчених у зв'язку з Євроінтеграційними процесами і вступом у європейський освітній простір. Ці процеси висвітлювались у наукових працях таких вітчизняних учених, як І. Булах, О. Волосовець, І. Войтовіч, О. Гомонюк, В. Краснов, В. Кремінь, В. Кресюн, О. Лінчевський, Н. Литвиненко, В. Майборода, І. Мельничук, О. Науменко, Н. Стручинська,

І. Чекман, Б. Шуневич та інших. Науковці присвячують увагу вивченню історії медицини і медичної освіти в цілому С. Верхотратський, В. Гуменюк, Б. Криштопа, І. Круковська, І. Шапіро. Вирішення проблем підготовки медичних працівників присвячені роботи І. Булах, С. Бухальська, А. Волосовець, Ю. Вороненко, В. Гирін, Л. Дудікова, Б. Зіменковський, В. Москаленко, М. Мруга, В. Подрушняк, А. Шевченко.

Напрями розвитку вищої медичної освіти в Україні та вдосконалення її змісту, професійних стандартів, системи організації в Україні і за кордоном висвітлено у наукових доробках І. Геленко, Б. Криштопи, Л. Ковальчука, І. Радзівської, Професійну підготовку майбутніх лікарів, її складові та цінності як базову складову їхньої професійної придатності та медичного професіоналізму досліджували О. Андрійчук, П. Бабенко, Н. Жуковська, К. Куренкова, С. Пудова.

Сучасні методологічні підходи до викладання фармакології у своїх роботах висвітлювали такі вчені, як О. Альчук, Н. Волощук, С. Дроговоз, Т. Ермоленко, Г. Зайченко, Р. Луценко С. Чечотіна, С. Штриголь. Однак їхні роботи відображають окремі сталі процеси викладання предмету без глибокого аналізу порівняння та вдосконалення педагогічного процесу.

Потребує додаткової уваги розгляд зародження та становлення фармакологічних шкіл українських університетів та напрямки їх розвитку в першій половині ХХ ст.

Формування мети статті. Одним з основних напрямків у розвитку й удосконалення фармакологічної підготовки майбутніх лікарів є періодизація, оцінювання та аналіз етапів її становлення в університетах України. Доцільно схарактеризувати становлення педагогічного процесу на кафедрах фармакології в провідних медичних університетах України. Визначити позитивні й негативні тенденції перебігу тогочасного педагогічного процесу. Отже, метою статті є узагальнення провідних тенденцій, зміст, організаційно-педагогічне становлення та надбання фармакологічної підготовки майбутніх лікарів у медичних ЗВО України початок ХХст. – 1940 рр.

Виклад основного матеріалу. Вищу медичну освіту в Україні на початку ХХ ст. здобували на медичних факультетах університетів. У цей час функціонувало 4 університети: Львівський (1661 р.), у якому медичний факультет відкривався двічі у 1784 р. існував до 1875 р. і у 1894 р., Харківський (1805 р.) де відразу функціонував медичний факультет, Київський (1834 р.) медичний відкрився у 1841 р. Новоросійський в Одесі (1865 р.) у якому медичний факультет відкрився у 1900 р. [3]. Згодом у цих закладах відкрились медичні факультети, де викладалась дисципліна фармакологія. Медичні факультети в університетах підняли освітній процес на вищий рівень і поєднали фундаментальні наукові дослідження з найкращими педагогічними і науковими кадрами. Це дало змогу залучати викладачів інших факультетів, розширити коло спілкування студентів і об'єднати факультети, наблизити академічну культуру до нових стандартів. Українські університети на початку ХХ ст. в російській і австро-угорській частинах України були державними закладами, їх повноваження, структура й академічні свободи визначались державою [4].

До початку ХХ ст. слухачами університетів були чоловіки і, як виняток, жінки. Однак у цей час розвивається вища жіноча медична освіта, що дало поштовх у розвитку університетської освіти України. Відкриваються у 1907 р. у Києві медичне відділення при Вищих жіночих курсах, на яких навчання проходить за університетською програмою. Згодом у 1916 р. на їх базі створено медичні інститути в Одесі у 1910 р. у Харкові в 1911 р. і в Катеринославі в 1916 р. Поряд з працями вітчизняних учених в освітньому процесі використовувалась закордонна навчальна і наукова література, зокрема й при викладанні дисципліни фармакологія. Проведення лекцій з фармакології супроводжувалось наочними засобами – таблицями, схемами, хімічними реакціями, демонстрацією дії ліків на тваринах. Створені підручники з фармакології: В.И. Дибковский «Фармакологія лекції» (1871); Н.П. Кравков «Основи фармакології» (1903); Н. Mayer, R. Gotthieb «Експериментальна фармакологія» (1913).

Освітній процес у медичних ЗВО України на початку ХХ ст. відповідав тогочасним традиціям, визначався цілями навчання і наявними знаннями в медицині та досягненнями тогочасної медичної науки. Форми, методи і засоби навчання студентів відповідали педагогічній думці того часу. У ті часи основними методичними документами в освітньому процесі були навчальні плани й навчальні програми. Тривалість навчального процесу майбутніх лікарів була близько 140 днів, оскільки на той час в країні були довготривалі канікули та свята [4; 8].

Навчальні плани, як і на зараз містили перелік навчальних дисциплін, зокрема й фармакологію та години, що виділялись на їх вивчення. Розклад занять складався на основі навчальних планів. Навчальні програми формували зміст певного предмету, послідовність тем для вивчення. Документи того часу були орієнтовними і у кожному медичному ЗВО відрізнялись. Навчальні плани для першого й другого курсів визначали дисципліни і кількість годин для їх вивчення, для третього – шостого курсів вказувались лише предмети. Наприклад для вивчення фармакології відводилось 30 годин, анатомії – 30, фізіології – 40 та ін. [3]. Найбільша кількість годин виділялась для вивчення клінічних дисциплін: хірургія (121 год),

акушерство й дитячі хвороби (84 год), терапія (62 год). Вже в ті часи під час складання навчальних планів до уваги брались принципи послідовності, доступності й науковості [4; 5].

Форми і методи навчання у тогочасних медичних університетах в Україні суттєво не відрізнялись. Професори читали лекції, використовуючи власні знання та досвід зазвичай на свій розсуд. При викладанні фармакології й інших дисциплін перевага надавалась словесним методам навчання: лекціям, поясненням, розповідям, інколи використовувались ілюстрації та демонстрації. У той час, особливо при викладанні фармакології, впроваджуються практичні методи навчання, зокрема робота в лабораторії.

У цей період іспити були основною формою контролю знань. Іспити приймали професори по всіх дисциплінах на медичних факультетах. Кількість іспитів за час навчання медицині могла сягати 23 [5]. Така форма контролю й оцінювання дисциплінувала студентів.

Відповідно до університетського Уставу 1884 р. і до 1917 року заняття ведуться на 24 кафедрах: анатомії, патологічної анатомії, фізіології, загальної патології, гістології та ембріології, лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою, окремої патології й терапії, системного клінічного вчення про нервові й душевні хвороби, системного й клінічного вчення про шкірні й сифілітичні хвороби, терапевтичної факультетської клініки, терапевтичної госпітальної клініки, оперативної хірургії з топографічною анатомією й вправами в операціях на трупі, офтальмології з клінікою, хірургічної патології з десмургією й вченням про вивихи й переломи, хірургічної факультетської клініки, хірургічної госпітальної клініки, акушерства й жіночих захворювань з клінікою, судової медицини, енциклопедії та історії медицини, гігієни й при ній: епідеміології й ветеринарної поліції, медичної хімії, фармакогнозії й фармації, фармакології з рецептурою, токсикологією й вченням про мінеральні води, дитячих захворювань із клінікою [3]. У цей період на медичному факультеті у Львові викладали фахові дисципліни на 14 кафедрах: анатомії, фізіології, біологічної хімії, патологічної фізіології, патологічної анатомії, гістології, фармакології, хірургії, терапії, шкірних-венеричних захворювань, очних захворювань, акушерства і гінекології, судової медицини і гігієни. До зазначених кафедр у 20–30-х роках ХХ ст. додалися кафедри дитячих захворювань, нервових захворювань, захворювань вуха, горла і носа, біології, стоматології, історії медицини, мікробіології [3].

Під керівництвом Наркому освіти УРСР формуються єдині навчальні плани для всіх медичних ВНЗ Радянської України. У 1920–1922 рр. уніфікується зміст вищої медичної освіти. У планах 1922 р. визначається кількість і назви кафедр. З цього часу в усіх медичних ВНЗ вводяться дисципліни соціально-політичного циклу, що мають ідеологічну спрямованість. Уводиться стажування для студентів у лікувальних закладах і виробнича практика [3].

У 1922–1926 рр. спостерігалась тенденція до уніфікування освітнього процесу в загальнодержавне русло і переорієнтація вищої медичної освіти в практичне русло за рахунок обов'язкових практичних занять з усіх дисциплін. Наступною тенденцією стає профілактична спрямованість професійної діяльності майбутніх лікарів. Медична освіта характеризувалась орієнтацією на конкретні задачі професійної роботи та дещо упередженим ставленням до загальнотеоретичних аспектів навчання – це було особливістю того часу.

У 1926 р. відбувається суттєве коректування всіх навчальних планів, які були запроваджені на той час у всіх медичних ЗВО. При цьому співвідношення лекцій і практичних занять становить однакову кількість, тоді як раніше було 6 до 1 [3]. Відмічалась тенденція до предметного перенавантаження, за рахунок значного збільшується кількість дисциплін з 29 до 60, що утруднювало їх опанування на однаковому рівні, порушувалось послідовність викладання та міжпредметна інтеграція.

З початком тридцятих років ХХ ст. візнається відхід від зайвої професіоналізації та поверхневості й посилюється увага до теоретичних і фундаментальних дисциплін. Цю тенденцію віддзеркалює постанова Центрального виконавчого комітету СРСР від 05 вересня 1934 р. «Про підготовку лікарів». У постанові наголошувалось на скороченні багатопредметності та введення для всіх факультетів загальнотеоретичної підготовки яка викладалась протягом перших двох з половиною років.

У 1937 р. наркомат охорони здоров'я СРСР уводить єдиний новий навчальний план який установлює більш раціональне відношення між лекціями й практичними заняттями й затверджує лекції як основний метод навчання [3]. Це можна розглядати як тенденцію до фундаменталізації вищої медичної освіти. Слід відзначити, що в планах медичних ЗВО значна увага приділялась вивченню державної ідеології і на всіх медичних факультетах до державних іспитів вводяться основи марксизму-ленінізму. Можна сказати, що політична підготовка становиться на один рівень із професійною [3].

Серед методів навчання у 20-ті роки на перших курсах впроваджується бригадно-лабораторний метод, що обумовлював наближення вищої медичної освіти до виробничої діяльності. Основою освітнього процесу стають практичні заняття на яких бригада студентів на чолі з бригадиром спільно

працюють над поставленою задачею й потім будь-хто звітував про виконану роботу, оцінка ставилась бригаді загалом. За цих умов викладач виступав лише консультантом. Однак в 30-х рр. цей метод навчання визнаний хибним і був скасований, що призвело до зростання індивідуальної відповідальності студентів і впровадження індивідуальних методів навчання.

Основними тенденціями форм навчання у медичних ЗВО України 20–30-х рр. були збільшення годин, що відводились на практичні та семінарські заняття та зменшення питомої ваги лекційних годин, слід відзначити появу нової форми навчання – виробничої практики, що включала лікувальну, профілактичну й гігієнічну роботу [1, с. 12]. Це був період методичного пошуку для проведення практичних занять.

Тенденція в оцінюванні знань характеризувалась скасуванням випускних іспитів і заміна їх захистом дипломної роботи, яка мала різні теоретичні й практичні напрямки. Проте вже в 30-ті рр. відмічалась тенденція до повернення традиційних форм організації освітнього процесу й відмова від дипломних робіт. [3].

В цей час відбувається розвиток форм і методів навчання на кафедрах фармакології, що сприяло суттєвому збагаченні засобів навчання. На кафедрах фармакології переважає практична, експериментальна робота з демонстрацією дослідів й основним засобом навчання залишається підручник та інша література.

Важливою тенденцією змісту навчання в 20-30-і рр. є різноманітні пошуки радянської педагогічної науки, що пов'язані з розвитком медичної науки й новими тенденціями в галузі охорони здоров'я. Однією з тенденцій початку 20-х рр. була рання спеціалізація при підготовці студентів, однак це не виправдало покладених сподівань і у липні 1928 р. керівництво СРСР ставить питання уніфікації медичної освіти та підготовки «лікаря-універсала» і цю систему скасували [1, с. 12]. Хоча й відмічалась дискусія між прибічниками вузькопрофільної й широкої, фундаментальної університетської медичної освіти.

Необхідність у поглибленні знань студентів медичних ЗВО і покращення їх практичної підготовки призводить до переходу на шестирічний термін навчання у перші повоєнні роки. У повоєнний час вдосконалюються навчальні плани і програми. Цей процес відбувався централізовано, мав перспективну направленість, що відповідало принципам тогочасного планового соціально-економічного розвитку.

На початку ХХ ст. відмічалось збільшення кількості студентів. Студентами були як заможні люди, так і надзвичайно бідні. Через бідність частина студентів звільнялась від оплати навчання. В ці часи починалося будівництво перших студентських гуртожитків, однак якість житла незаможних студентів була низькою [8, с. 48].

Зміна суспільно-політичного Устрою України в 1917 р. сприяла «пролетаризації» медичних ЗВО, тобто збільшенню частки робітників і селян серед студентів і зниженню кількості випускників на початку 20-х рр. Однак вже наприкінці 20-х рр. кількість випущених лікарів стала переважати дореволюційні показники України.

На початок 40-х рр. сформувалась мережа медичних ЗВО, що готували майбутніх лікарів. В Україні функціонувало 9 медичних ЗВО в містах Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Вінниці та Львові.

До медичних факультетів, слід додати стоматологічні (Київський і Харківський) та фармацевтичні (Харківський, Дніпропетровський і Одеський) факультети. На всіх факультетах викладалась дисципліна фармакологія. Як бачимо станом на 1940 р. мережа медичних ЗВО доповнилась стоматологічними й фармацевтичними інститутами в яких навчалось відповідно 1747 і 1821 студентів. Станом на 1940 р. у медичних ЗВО навчалось 25072 студентів.

У Харківському університеті кафедру фармакології очолював Попов Сергій Олександрович з осені 1895 року. Він мав великий досвід викладання фармакології. До цього він працював на кафедрі фармакології Імператорської військово-медичної академії. За його каденції кафедра фармакології стала центром наукової думки в Університеті. Велику увагу Попов С.О. приділяв переобладнанню лабораторії і закупівлі важливих лабораторних приладів. Викладання фармакології проходило на експериментальному ґрунті, активно залучалися до роботи в лабораторії практикуючі лікарі та студенти. Професор С. Попов значно змінив методологію викладання фармакології. Свої напрацювання він виклав у посібнику «До питання про викладання фармакології в наших університетах». Науковий інтерес професора С. Попова був надзвичайно широким. За час його керівництва кафедрою було захищено 12 дисертацій (1897–1904) і опубліковано 43 наукові праці з різнопланових питань фармакології. Його дисертація присвячена фармакологічним властивостям пілокарпіну. Також під його керівництвом досліджувались нові сечогінні засоби, лікарські речовини з народної медицини, жарознижувальні, антисептичні речовини та ін. З потужної наукової роботи розпочався II етап розвитку наукової фармакологічної школи кафедри Харківського університету [2; 6].

Принципи й закономірності розвитку патологічних процесів знаходились в основі викладання фармакології під час завідування кафедрою професора Постоева Якова Яковича (1912–1929). У нелегкі воєнні часи 1916 року він також читав лекції з фармакології сестрам милосердя і санітарам. Після зміни політичного режиму з 1917 року поряд з академічними лекціями проводилися практичні заняття у формі співбесіди зі студентами Університету, а також практичними завданнями з рецептури. У 1928 році Постоев Я.Я. видає посібник «Рецептура». Під його керівництвом вивчали дію етилового спирту, снодійних, серцевих засобів у експерименті. При цьому досліди проводились на тваринах і птахам. У той час на кафедрі було захищено близько 20 дисертацій. Асистентом працював Черкес О. І., який очолював кафедру з 1930 по 1944 рр. [2; 6].

Черкес О. І. – видатний учений-фармаколог, академік АМН СРСР. Під час його завідування значно покращився педагогічний процес, було використано досвід провідних кафедр Російської імперії та Німеччини. Під його керівництвом розробляються нові навчальні плани, програми та вперше запроваджуються методичні вказівки для проведення практичних занять зі студентами. Під його керівництвом видано посібник для практичних занять з фармакології «Вадемекум» і підручник «Основи фармакотерапії». Академік Черкес О. І. одночасно поєднував працю в закладах освіти з роботою в науково-дослідних установах держави, де керував відділами фармакології та токсикології [2].

У цей період штат кафедри значно розширився, працювали доценти Мельникова В. Ф., Дмитрієва Н.М., асистенти Сила В. І., Закривидорога С. П. та ін., навчалась велика кількість аспірантів і активно проводилась наукова робота, яка поєднувалась з методичною та навчальною. Учні академіка Черкеса О. І., згодом стали професорами і очолили кафедри інших медичних вузів. Академік Черкес О.І. також керував лабораторією фармакології Українського інституту експериментальної медицини і став засновником нових наукових напрямків фармакології та токсикології, а саме: біохімічної фармакології, біохімічної токсикології, що стало основою наукових напрямків різних фармакологічних шкіл України.

Наукову роботу академік Черкес О. І. плідно поєднував з організаційною та методичною роботою. Він заснував кафедру фармакології Харківського фармацевтичного інституту (зараз Національний фармацевтичний університет), кафедру фармакології Харківського стоматологічного інституту (зараз Полтавський державний медичний університет м. Полтава). У період Другої світової війни Черкес О. І. керував кафедрою, інститут був евакуйований у м. Чкалов і був відраджений до Москви. Він займався вивченням біохімії кардіотонічних засобів, солей тяжких металів, пошуками протиотрути і лікування отруєнь цими речовинами.

Спочатку курс фармакології для студентів одонтологічного факультету Харківського стоматологічного інституту, який був першою ланкою в створенні Полтавського медичного стоматологічного інституту, викладався під керівництвом професора Я. Я. Постоева. Після організації Харківського стоматологічного інституту був створений окремий курс фармакології, який очолював професор О. І. Черкес (згодом – академік АМН СРСР).

Наукова діяльність академіка О. І. Черкеса була підґрунтям відомих наукових шкіл майбутньої полтавської, харківської (3-й етап), а з 1945 року – київської. Кафедра фармакології Харківського медичного інституту і лабораторія фармакології Українського інституту експериментальної медицини, якими керував О.І. Черкес, становляться центрами наукової фармакологічної думки в Україні. Основними проблемами якими опікувалися науковці в цих центрах були фармакологія серцево-судинної системи та токсикологія. Результати досліджень відображені в монографіях «Експериментальне дослідження фармакології серця» і «Основи токсикології бойових отруйних речовин». Академік О. І. Черкес започаткував нові наукові напрямки у фармакології, зокрема: біохімічну фармакологію, патологічну фармакологію, біохімічну токсикологію. Окремо він розвивав напрям вивчення проблем загальної фармакології, а саме роль стану організму людини в механізмах виникнення та розвитку фармакологічних реакцій. Його напрацювання в подальшому отримали розвиток на сучасних кафедрах фармакології Полтавського, Харківського та Київських університетів.

У 1934 році у Вінниці відкрився медичний інститут. Курс фармакології викладався у 4-му та 5-му семестрах. Лекції по фармакології читав високоосвічений хімік, професор Л.К. Морейніс. Як самостійна структурна одиниця кафедра фармакології була створена у 1937 році. Її очолив доцент Ю. С. Гросман, який до цього працював у Одеському медичному інституті. Його наукова діяльність була направлена на дослідження теofilіну на кровоносні судини. У цей період на кафедрі працювали асистентами Ф. П. Ольгіна, Ф. С. Литвак та М.І. Газе, який у 1940 р. видав короткий рецептурний довідник для лікарів. В березні 1944 р. кафедру очолив професор Г. В. Тутаєв. Він працював до цього завідувачем кафедри фармакології 2-го Харківського медичного інституту. В цей період значно поповнилась матеріальна база кафедри для проведення навчального і наукового процесу. Придбали на кафедру навчально-наочні посібники, апаратуру, почали створювати музей лікарських препаратів, що використовувались в

навчальному процесі. Також активно створювались методичні рекомендації та комплекти таблиць для лекцій, була створена ділянка з рослинами, які демонстрували на практичних заняттях з фармакології. У цей період активно проводились наукові дослідження лікувальних властивостей місцевої лікарської рослинної сировини і продуктів бджільництва.

Професор Г. В. Тутаєв з колегами вивчали екстракт ведмежої цибулі, водний екстракт черемші й був розроблений препарат «Урзал». Цей препарат виявляв фітонцидні та регенераторні властивості й застосовувався для лікування трофічних виразок і ерозій шийки матки.

Кафедру фармакології НМУ ім. Богомольця організовано в 1841 р. як одну з перших серед десяти кафедр університету ім. Св. Володимира під назвою «Врачебное веществословие с рецептурой». Значно активізувалась наукова діяльність та методична робота після обрання у 1898 році завідувачем кафедри фармакології став Ю. П. Лауденбаха, який закінчив Київський університет і захистив дисертацію «Кровотворна діяльність селезінки». У цей час значно розширилась робота експериментальної лабораторії фармакології та з'явилися цікаві роботи з фармакології серцево-судинної системи. Ю. П. Лауденбах друкує результати роботи у статті: «Про вплив йоду, йодистого натрію і йодитирину на кровообіг», і в 1907 році – «Про дію зміїної отрути і анти зміїної сироватки на серце й кровоносні судини». Він також вивчав вплив токсинів на кров і матку та згуртував навколо себе талановитих молодих лікарів (М. Стражеско, А. Зіверь, С. Тартаковський, К. Рудкевич, Є. Вебер та ін.), які проводили експериментальні дослідження. М. Д. Стражеско провадив досліди на собаках, у яких продемонстрував, що тільки при внутрішньовенному введенні настоянки строфанту препарат проявляє виразну дію на серце.

У XX ст. завідувачем кафедри фармакології у 1909 році був обраний доцент А. А. Тржецевський, який завідував кафедрою до 1922 року. У 1899 році А.А. Тржецевський захистив докторську дисертацію на тему «Про вплив соляної кислоти на процеси гниття в кишечнику». Ним виконані оригінальні дослідження по загальній і спеціальній фармакології: «До питання про способи дії ліків», що вийшла у 1908 році; «Про вплив жарознижуючих ліків на серце» у 1908 році; «Про вплив кофеїну і теоброміну на серце» (1908 рік).

У період 1920–1924 рр. лекції студентам російського відділення читав професор Є. Гурін, а українською – М. Вашетко. У ці роки викладались не тільки фармакологія з бальнеологією, але і фармакотерапія, токсикологія, фармація з фармакогнозією та рецептурою, тобто значна кількість лікарських дисциплін.

Нове творче піднесення роботи кафедри спостерігалось у 1925 р. у зв'язку з обранням завідувачем кафедри проф. Г.Л. Шкавери. На цій посаді він допрацював до 1941 року Г. Шкавера у 1914 р. захистив дисертацію «Про різні фази отрут на периферичні судини». У період з 1930 по 1940 рр. аспірантуру під керівництвом професора Г. Л. Шкавери закінчили 10 науковців.

Під час Великої Вітчизняної війни Київський медичний інститут евакуювали до міста Челябінськ, де з вересня 1941 р. проводились систематичні заняття з фармакології. Кафедру фармакології в Челябінську очолював і читав лекції доцент Федір Ісаєвич Гейліг, лабораторні заняття проводила асистент С. Г. Серебряна. Вона інтенсивно займалась науковою роботою і підготувала рекомендації щодо необхідності введення в організм настою хвої як джерела вітаміну С для лікування цинги.

Після повернення у 1943 р. Г. Л. Шкавера продовжував завідувати кафедрою до 1944 р. У цей період співробітники кафедри вивчали фармакологію ендокринних залоз, серцево-судинних препаратів, механізми дії ліків і токсинів. Учні професора Г. Л. Шкавери вивчали дію препаратів, що впливають на парасимпатичну систему і судини, надниркові залози, на судини шкіри, на секрецію підшлункової залози. Отримано нові факти реакції судин на адреналін, глікозиди наперстянки та інші ліки.

У 1944 році С. Г. Серебряна захистила кандидатську дисертацію «Про деякі властивості *Aspergillus albus*», а в 1948 році – отримала звання доцента кафедри фармакології. Вона була видатним педагогом і науковцем та вільно володіла фармакологічними, токсикологічними і гігієнічними методами дослідження. У 1944 р. завідувачем кафедри було обрано видатного вченого О. І. Черкеса, який закінчив Харківський університет і тривалий довоєнний час там працював.

Розвиток львівської медичної освіти сягає 1661 року, коли разом з іншими факультетами було відкрито медичний факультет у Львівському університеті, який проіснував лише 2 роки. У жовтні 1784 р. відкривається університет вдруге, а 16 листопада 1784 р. відбувається відкриття медичного факультету з чотирирічним терміном навчання. Факультет набирав 20 студентів. У 1939 р. після входження західно-українських земель до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки медичний факультет Львівського університету виокремлено зі складу університету і реорганізовано у Львівський державний медичний інститут з двома факультетами – лікувально-профілактичним і фармацевтичним.

Кафедра фармакології при Львівському університеті була створена у жовтні 1897 р. через три роки після відкриття медичного факультету. Організатором і першим керівником кафедри став проф.

В. Соберанський (1860–1902), учень і послідовник видатних вчених фармаколога О. Шмідеберга і фізіолога К. Людвіга. У 1903 – 1904 рр. на факультеті фармакології викладав проф. Ян Прус. На початку 1905 року кафедру фармакології очолював вихованець Петербургської медико-хірургічної академії проф. Л. Попельський (1865–1920), який у науковому плані співпрацював з І.П. Павловим. З 1925 по 1939 рр. кафедру очолював проф. Влодзімеж Косковський (1893–1965). На початку ХХ ст. і до 40-х рр. науково-педагогічні працівники кафедри фармакології поряд з організацією та вдосконаленням технічної бази та викладання предмета, займались вивченням низки наукових питань, зокрема з'ясовували роль заліза в організмі та тонкі механізми дії сечогінних засобів, розробляли нові методики вивчення за умов хронічного експерименту на тваринах, вивчали функції і медикаментозну реактивність шлунково-кишкового тракту, а також досліджували лікувальні властивості мінеральних вод Прикарпаття. У 1940 році кафедру очолював проф. В. Вольтер, який загинув у перші дні війни. Після війни робота університету відновилася і у 1944 р. кафедрою завідував доц. Ф. Ковшар, а у січні 1946 р. його замінив учень проф. Постоева, і акад. Черкеса проф. Ю. Петровський, який очолював кафедру до 1957 р.

У Катеринославі (Дніпро) при гірничому університеті засновують медичне відділення Жіночих курсів. З 1920 р. медичний факультет стає самостійним закладом – Катеринославською медичною академією. В 1916 р. була утворена кафедра фармакології в 1918 році проф. І. Головінським, якою керував до 1920 р. Він виконував експериментальні дослідження у фармакологічних лабораторіях Німеччини при Геттінгенського і Тюбінського інститутів. Досліджував ефекти холіну, іонів кальцію та магнію, а також ксантинів на механічні властивості м'язів. Під його керівництвом зроблені перші важливі кроки у створенні матеріально-технічної бази кафедри та було розроблено основи навчально-методичного забезпечення процесу навчання майбутніх лікарів. З 1920 до 1930 рр. кафедру фармакології очолював проф. Н. Струєв. Основною науковою тематикою цього вченого було дослідження механізмів інтоксикації при захворюваннях сибіркою. Микола Олексійович відрізнявся глибокими знаннями в галузі суміжних дисциплін: фармакології, фармакогнозії та терапії. Свою наукову роботу він поєднував з клінікою, і це були перші етапи розвитку клінічної фармакології [7, с. 105]. Кафедра фармакології на той час була в приміщенні Олексіївського госпіталю на вул. Севастопольській, а на початку 1930 р. була переведена на Жовтневу площу будинок № 2. З 1931 по 1941 рр. кафедру очолював проф. Георгій Олексійович Петровський, учень проф. О. І. Черкеса. Під керівництвом Г.О. Петровського вивчалися фармакологічні аспекти жовчовиділення, проводилась інтенсивна експериментальна робота. Проф. Петровським було вперше створено класифікацію лікарських засобів, що впливають на процеси секреції та виділення жовчі («Класифікація жовчогінних засобів» за Г. О. Петровським). На базі кафедри фармакології проводили експериментальні дослідження співробітники клінік Дніпропетровського медичного інституту та інших місць. У цей період було захищено 2 докторські і 12 кандидатських дисертацій, зростав і штат кафедри. Важливою заслугою Г. О. Петровського було узагальнення досвіду вивчення базових питань клінічної фармакології зі своїми співробітниками, що стало основою при створенні вітчизняного підручника «Клінічна фармакологія», який згодом був виданий українською мовою. Після звільнення Дніпропетровська у 1943 р. відновлює роботу кафедра фармакології. З травня 1944 р. по червень 1979 р. кафедру очолював проф. Григорій Овсійович Батрак [7, с. 106].

Таким чином, основними тенденціями цього періоду розвитку медичної освіти і зокрема фармакології є по-перше, утворення медичних ЗВО в найбільших містах України; Уводяться навчальні плани при вивченні медичних дисциплін (фармакологія) в яких вказувалась лише кількість годин; по-друге, форми і методи навчання у тогочасних медичних університетах суттєво не відрізнялись; по-третє при викладанні фармакології перевага надавалась словесним методам навчання, лекціям, поясненням, розповідям, інколи використовувались ілюстрації що свідчило про теоретичну спрямованість навчання і згодом, почали демонструвати дію ліків на тваринах і впроваджувались практичні методи навчання в лабораторії; по-четверте, відбувалося поповнення літературою з медицини університетських бібліотек; по-п'яте у ЗВО з 20-х років ХХ ст. вводяться предмети соціально-політичного циклу, що мали ідеологічну спрямованість; по-шосте вводиться стажування для студентів у лікувальних закладах і виробнича практика, як обов'язкова частина навчання; по-сьоме, відмічалась профілактична направленість підготовки лікарів; по-восьме, в ЗВО з 20-х рр. ХХ ст. співвідношення лекцій і практичних занять становить однакову кількість, раніше було співвідношення 6 до 1; по-дев'яте відмічався пошук оптимальної кількості дисциплін від 29 до 60 і відбувається пошук методів навчання від бригадно-лабораторного до індивідуального; по-десяте, це був час методичного пошуку при проведенні практичних занять.

Висновки. Політичні й соціально-економічні зміни, що відбувались в українському суспільстві на початку ХХ ст. позначились на вищій медичній освіті. Відбувається централізація і уніфікація документообігу. У цей час відбулося збільшення мережі медичних ЗВО й опробування різних

методичних підходів і принципів. Відбувається становлення вітчизняної професійної підготовки майбутніх лікарів, кафедр фармакології, що стали одними з провідних у медичних ЗВО; кафедрами фармакології керували провідні вчені того часу, що поєднували педагогічну, наукову і організаційну роботу. Поряд зі становленням і розвитком матеріальної бази кафедр відбувалась потужна ідеологізація й політизація навчального процесу. Основними організаційними формами навчання у медичних ЗВО того часу залишались лекції, практичні й семінарські заняття. Відзначалась різноманітність лекційного матеріалу, поглиблення його змісту й практична орієнтованість. Значний вплив на розвиток вищої медичної освіти в Україні на початку XX ст. мали ідеї й педагогічні концепції К. Ушинського і М. Пирогова. У радянський період на фармакологічну підготовку в медичних ЗВО значний вплив мали Харківська і Київські школи фармакологів, які поповнювали кадрами інші ЗВО.

Список використаної літератури

1. Гринзовський А. М. Системний аналіз становлення та формування медико-профілактичного факультету та гігієнічної науки Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця : автореф. дис. ... канд. мед наук : 14.02.04. Київ, 2005. 20 с.
2. Звягінцева Т.В., Киричок Л.Т. Кафедра фармакології та медичної рецептури. Харків : ВПЦ «Контракт», 2005. 176 с.
3. Кир'ян Т. І. Теорія і практика розвитку вищої медичної освіти в Україні (XX – початок XXI століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Черкаси, 2018. 527 с.
4. Криштопа Б. П. Управління вищою медичною освітою в Україні: системно-історичний аналіз. *Український медичний часопис*. 2000. № 3. С. 132–138.
5. Кушик М. Л. Дидактичні основи фахової підготовки студентів у медичних навчальних закладах України (друга половина XIX – початку XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Черкаси, 2009. 20 с.
6. Лутаєва Т. В. Педагогічна й громадсько-просвітницька діяльність науковців слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти України (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2021. 43 с.
7. Мамчур В. Й., Жилюк В. І., Коваленко О. Ю. Дніпровська школа фармакологів: подорож довжиною в 100 років (до 100-річчя кафедри фармакології і клінічної фармакології Дніпровської медичної академії). Частина I: 1918–1943 рр. *Медицинні перспективи*. 2019. Т. 24, № 1. С. 101–109.
8. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині XIX-на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 39–53.
9. Fidalgo-Neto A. A., Lopes R. M., Ribeiro R. R. M. et al. Teaching and learning pharmacology in Brazil before COVID-19 pandemic: a case study in Rio de Janeiro. *BMC Med Educ*. 2023. 23, 471 <https://doi.org/10.1186/s12909-023-04437-4>.
10. Rang H.P. (2006). The receptor concept: pharmacology's big idea. *British Journal of Pharmacology*. 2006. 147 Suppl 1 (S1): S. 9-16. doi:10.1038/sj.bjp.0706457
11. Vallance P, Smart TG The future of pharmacology. *British Journal of Pharmacology*. January 2006. 147 Suppl 1 (S1): S304–7. doi:10.1038/sj.bjp.0706454.

ESTABLISHMENT OF THE PEDAGOGICAL PROCESS AT THE PHARMACOLOGY DEPARTMENTS IN MEDICAL INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE (early XX – 1940)

Lutsenko Olha

Lecturer at the Department of Pharmacology, Clinical Pharmacology and Pharmacy
Poltava State Medical University

Introduction. The article outlines the origin of pharmacological training of future doctors, the emergence and development of departments and the pedagogical process in medical universities in the first half of the twentieth century in Ukraine.

The relevance of the topic is due to the fact that in the early twentieth century the network of medical higher education institutions in Ukraine expanded significantly. Along with this, pharmacology – the science of drugs and their effect on a living organism, which is one of the oldest, combining theoretical and practical sciences – began to develop actively.

Purpose. The purpose is to summarise the leading trends, content, organisational and pedagogical development and achievements of pharmacological training of future doctors in medical higher education institutions (HEIs) of Ukraine in the early twentieth century – 1940.

Methods. Analytical, empirical, study and generalisation of pedagogical experience.

Results. The network of medical HEIs in Ukraine and its expansion, as well as the development of pharmacology departments, the formation of their scientific and pedagogical staff, the course of the pedagogical process of that time and the impact of socio-economic features of the period are analysed. Changes in the

curriculum are considered, positive and negative trends in the pedagogical process are shown. Higher medical education in Ukraine at the beginning of the twentieth century was provided at universities at the medical faculties. At that time, there were 4 universities: Lviv, Kharkiv, Kyiv and Novorossiysk in Odesa. In the 20s and 30s of the twentieth century, the network of medical HEIs expanded significantly. Medical faculties at universities raised the educational process to a higher level and combined fundamental scientific research with the best teaching and research staff. This made it possible to involve teachers from other faculties, expand the circle of students' communication and unite the faculties, bringing the academic culture closer to new standards.

Originality. *The idea of the development and formation of the pedagogical process at the departments of pharmacology in medical institutions of higher education in the early twentieth century – 1940 is expanded.*

Conclusion. *During the mentioned period, there was an increase in the network of medical HEIs and testing of various methodological approaches and principles of teaching, and the most optimal ones were determined at that time. The national professional training of future doctors and the departments of pharmacology were formed, and they became one of the leading departments in medical universities; the departments of pharmacology were headed by leading scientists of that time who combined pedagogical, scientific and organisational work. Along with the formation and development of the material base of the departments, there was a strong ideologisation and politicisation of the educational process. Lectures, practical and seminar classes remained the main organisational forms of education. Lectures were diverse, deeply focused and practically oriented. Powerful Kharkiv and Kyiv schools of pharmacologists were formed, which provided staff for other higher education institutions.*

Key words: *education, medical institutions of higher education, pedagogical process, pharmacological training of doctors, teaching staff.*

References

1. Fidalgo-Neto, A.A., Lopes, R.M., Ribeiro, R.R.M. (2023). Teaching and learning pharmacology in Brazil before COVID-19 pandemic: a case study in Rio de Janeiro. *BMC Med Educ*, 23, 471. <https://doi.org/10.1186/s12909-023-04437-4>. [in English].
2. Hrynzovskiy, A.M. (2005). Systemnyi analiz stanovlennia ta formuvannia medyko-profilaktychnoho fakultetu ta hihiiienichnoi nauky Natsionalnoho medychnoho universytetu im. O.O. Bohomoltsia [System analysis of the formation and development of the Faculty of Medicine and Preventive Medicine and Hygiene Science of the Bogomolets National Medical University]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kryshchop, B.P. (2000). Upravlinnia vyshchoiu medychnoiu osvitoiu v Ukraini: systemno-istorychnyi analiz [Management of higher medical education in Ukraine: systemic and historical analysis]. *Ukrainskyi medychnyi chasopys – Ukrainian medical journal*, 132–138. [in Ukrainian].
4. Kushyk, M.L. (2009). Dydaktychni osnovy fakhovoi pidhotovky studentiv u medychnykh navchalnykh zakladakh Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Didactic foundations of professional training of students in medical educational institutions of Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX centuries)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Kyrian, T.I. (2018). Teoriia i praktyka rozvytku vyshchoi medychnoi osvity v Ukraini (XX – pochatok XXI stolittia) [Theory and practice of the development of higher medical education in Ukraine (XX – beginning of the XXI century)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Lutaieva, T.V. (2021). Pedahohichna i hrromadsko-prosvitnytska diialnist naukotsiv slobozhanshchyn–fundatoriv medychnoi ta farmatsevychnoi osvity Ukrainy (XIX – poch. XX st.) [Pedagogical and public-educational activities of scientists from the Slobozhanshchyna scientists- founders of medical and pharmaceutical education in Ukraine (XIX – early XX centuries)]. Kharkiv. [in Ukrainian].
7. Mamchur, V.I., Zhyliuk, V.I., Kovalenko, O.Yu. (2019). Dniprovska shkola farmakolohiv: podorozh dovzhynoiu v 100 rokiv (do 100-richchia kafedry farmakolohiyi i klinichnoi farmakolohii Dniprovskoi medychnoi akademii) [Dnipro School of Pharmacologists: a Journey of 100 Years (dedicated to the 100th anniversary of the Department of Pharmacology and Clinical Pharmacology of Dnipro Medical Academy)]. *Medychni perspektyvy – Medical perspectives*, 24, 101-109. [in Ukrainian].
8. Molchanov, V.B. (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v druhii polovyni XIX-na pochatku XX st [Welfare of Ukrainian students in the second half of the XIX and early XX centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 39–53. [in Ukrainian].
9. Rang, H.P. (2006). The receptor concept: pharmacology's big idea. *British Journal of Pharmacology*, 9-16. DOI:10.1038/sj.bjp.0706457. [in English].
10. Vallance, P, Smart, TG (2006). «The future of pharmacology». *British Journal of Pharmacology*, 304–7. DOI:10.1038/sj.bjp.0706454. [in English].
11. Zviahintseva, T.V., Kyrychok, L.T. (2005). Kafedra farmakolohii ta medychnoi retseptury [Department of Pharmacology and Medical Prescription]. Kharkiv: VPCz «Kontrakt». [in Ukrainian].

Отримано редакцією 19.06.2024 р.